

Kinczler Zsuzsanna

A felvilágosodás hatása a gyülekezeti éneklésre

Ez az írás egy munkafolyamat részének tekinthető. Maga a téma értekezésem írása közben „talált meg”. Miért szólok mégis most erről a korszakról, az ekkor megjelent énekeskönyvekről, illetve a belőlük leszűrhető általános tanulságokról? Ennek oka egyrészt személyes: engem lenyűgöz ez a kor, minél mélyebbre meríték, annál inkább. Másrészt úgy érzem, ez a munka bizonyos értelemben hiánypótló, vagy kiegészítő jellegű is, hiszen a könyvtárakban sem sok olyan magyar anyaggal találkozom, mely ezt a kort és e kor egyházi vonatkozásait elemezné. Ezért érzem fontosnak a téma felvetését — a teljesség igénye nélkül!

Mely énekeskönyveket vettem eddig nagyító alá?

Az 1780-as Schleswig-Holstein-i énekeskönyv 1781-es második kiadása, mely mind mondanivalójában, mind felépítésében az irodalomban oly sokat idézett berlini Mylius (1780) énekeskönyv testvérének tekinthető; illetve a hazai német ajkú gyülekezetek számára szerkesztett 1828-as pozsonyi énekeskönyv.

Mielőtt azonban az énekeskönyvekből leszűrhető általános tapasztalatokat csokorba szedném, pár szóban utalnom kell a felvilágosodás egyházra gyakorolt hatására.

A felvilágosodás korában megváltozott a társadalom szerkezete.⁷ Megváltozott a zenészeké és ezen belül az egyházzeneiséké is.

Az evangélikus egyházzene az iskolai kórusokra épített. Az iskolarendszer átalakulásával azonban a zene, mint tantárgy elvesztette központi jelentőségét — s ezzel megbomlott az iskola és templom egysége is. (A régi híres iskolákból alig egy-kettő maradt fenn: ezek közé sorolható pl. a lipcsei Tamás-iskola.)

A kántorok korábbi magas társadalmi rangja is megingott, s ez szorosan összefügg képzettségük egyre alacsonyabb szintjével is. Igaz viszont az is, hogy már messzinek tetszett a nagy bachi kor, s kevesebbet is vártak el egy kántortól, mint korábban. Tudásukat és felkészültségüket már nem kellett minden esetben bizonyítaniuk szolgálatba állásukkor. A lelkészek és kántorok tudása és megbecsülése között egyre szélesedő szakadék támadt. 1794-ben a porosz törvények a —„niedere Kirchenbedienstete” — kategóriába sorolja a kántorokat.⁸ Maga a szó: kántor „ein halber Schimpfname” írják 1805-ben.⁹

⁷ A felvilágosodás egyházra gyakorolt hatásáról a *Lelkipásztor* 2003/3. sz.-ban jelent meg cikkem.

⁸ 1794 Preußischer Landrecht — idézve Friedrich Blume: *Geschichte der evangelischen Kirchenmusik*. Bärenreiter-Verlag 1965. 220.

⁹ Idézte F. Blume: *i.m.* 220.

Mivel azonban a régi iskolák nem csak a jövő egyházzeneit, hanem a jövő lelkészeit is képezték, a rendszer változásával a lelkészek zenei képzettsége is megváltozott.

Luther korától kezdve az evangélikus istentiszteletnek —zenei szempontból— két fő formája volt. A dómokban és nagyobb helyeken a középkorból örökölt formák és szokások a felvilágosodás koráig nagyjából változatlanok maradtak. Az istentiszteletek nagy része latinul folyt a diákok részvételével, s a napi és heti istentiszteletek teljes köre megmaradt. A kisebb városi és falusi templomokban, ahol nem voltak a fensőbbeségek által támogatott énekkarok, az istentiszteletek az egyszerű német rend szerint folytak (vö. Luther: *Deutsche Messe*). A két istentiszteleti forma között a lényegi különbség a zenében, a *művészi szintű* egyházzeneben volt. A felvilágosodás hatására az egyházi rendeletek, kórus szabályzatok, ágendák és kancionálék szerint a dómok és falusi templomok közötti liturgikus eltérés eltűnt.

A felvilágosodás olyan kulturális változást hozott, mely alapjaiban változtatta meg az egyház szerepét a társadalomban. A kialakuló új kultúra lépésről lépésre távolodott el az egyháztól, hiszen például a zeneélet színtere sem a templom volt többé, hanem a hangversenyterem, vagy a zenebarát egyesületek és összejövetelek.

Az istentiszteletek liturgikus szempontból lecsupaszodtak, zenei elemei lassan, de biztosan eltűntek. Minek is a zene — írják Lipcsében 1788-ban, hiszen csak meghosszabbítja az istentiszteletet, s érdemtelenül sok időt vesz igénybe!

Azonban a gyülekezeti éneklés —úgy is, mint az istentiszteletek egyetlen zenei eleme— mindvégig megmaradt, sőt jelentősége felértékelődött!

A német területeket tekintve egy másik fontos megállapítást is tennünk kell: a német költészet és a gyülekezeti énekkincs újra szorososan kapcsolódott egymáshoz. Ennek fényében tekinthetünk arra a kettő, illetve három emberre is, akiket itt név szerint is említeni szeretnénk.

Christian Fürchtegott Gellert¹⁰ a XVIII. század legolvasottabb írója volt. Vallásos költészetéből kiemelkedik a *Geistliche Oden und Lieder* gyűjteménye, melyet megjelenése után a kor számos muzsikusa komponált meg — a teljesség igénye nélkül sorolva a neveket: Nagy Frigyes udvari muzsikusa és fuvolista-ja, Johann Joachim Quantz, J. S. Bach Tamás-templombeli utódja Doles, fia, a *hamburgi Bach* néven híressé vált Carl Philipp Emanuel Bach, majd később Joseph Haydn és Ludwig van Beethoven.

Visszatérve a gyűjtemény címéhez, látjuk, hogy elsősorban vallásos érzelmből született alkotásokról van szó, és nem gyülekezeti énekekről. A kor kedvelt műfaja volt az óda és a dal, s hogy mi a kettő közötti lényeges különbség, azt Gellert nyomán foglalom össze.

¹⁰ Christian Fürchtegott Gellert (1715 Hainichen – 1769 Leipzig).

Az óda vagy tanító óda az értelemnek¹¹ szól. Valamit fel kell világosítania, helytelen fogalmakat ki kell javítania, hiányosságokat tudással pótolnia. Ezért a célt szem előtt tartva rövidnek és érthetőnek kell lennie. A dal viszont a szívhez szól, a hit szent érzését kell kifejeznie, s ezen keresztül —Isten által adott módon— a mi boldogságunk eléréséhez szükséges erkölcsösséget kell szolgálnia és építenie, megutáltatva a hívőkkel mindent, mi világi nyomor avagy szenvedés. Ahhoz, hogy a dalok a kívánt célt elérjék, az érthetőséget sohasem feledve, de mindig étellel telieknek kell lenniük — sőt „belső tüsszel” áthatottnak!

Már ebből a rövid leírásból is kiderül, hogy a felvilágosodás nem az érzelmek ellen fordult, hanem az érzelmek *pietista* felfogása ellen, és a pietista énekanyag nyelvi túlbujánzása ellen. Másrészt viszont, a pietizmussal karöltve fordult szembe az orthodoxiával. A gyülekezeti énekek tekintetében ez az addig felhalmozott pietista és orthodox énekanyag megrostálását, átírását, vagy ahogy ők nevezték: javítását, *a kor ízléséhez igazítását* jelentette.

Az énekeskönyvek általános jellemzői: a régi énekanyag jelentős visszaszorítása; a meghagyott darabok jelentős módosítása — néha akár a felismerhetetlenségig;¹² jelentős mennyiségű új költemény felvétele.

Gellert művei szép számmal kerültek be a gyülekezeti énekeskönyvekbe. Mai énekeskönyvünkben 9 éneke szerepel.¹³

Friedrich Gottlieb Klopstock¹⁴ (1724–1803) szintén *Geistliche Lieder* címen jelentetett meg két sorozatot: 1758-ban, illetve 1786-ban. Mint ezen kiadások előszavából megtudjuk, önálló énekeskönyv megjelentetését is tervezte, sőt ez leghőbb, bár valóra nem vált vágya volt! S hogy újra felidézzük, mit is tanított Gellert az ódák és dalok szerepéről, kiegészítjük ezt egy Klopstocktól vett idézettel: „*Fast alle Menschen sind mehr zur Empfindung als zum tiefsinnigen Nachdenken gemacht*” — (Majd minden ember inkább az érzések, mint a mélyenszántó gondolatok embere.) Így az énekeknek is elsősorban a szíveket kell megindítaniuk.

Számos éneke került be a kor gyűjteményeibe.¹⁵ Leghíresebbé temetési éneke vált. S bár számolok azzal, hogy a fordítások külön kérdéskört jelentenek, hadd idézzek ebből az énekből most mégis, a mi énekeskönyvünk alapján:

¹¹ Értelem — Verstand.

¹² A szövegmódosítások összehasonlítása egy ének következetes elemzésével válna a legjobban megragadhatóvá. Ezt a módszert követi Johann Gyula cikkében a megelőző oldalakon.

¹³ *Evangelikus Énekeskönyv* 58. Mily nagy az Úr kegyelmessége; 84. Kérlek téged, Istenemet; 100. Legelső érzésem legyen; 165. Boldog örömnapp derült ránk; 223. Jézus él, én is veled; 352. Az Úristenre építem; 445. Mími csak van, mindenem; 446. Istenem úgy szeret; 447. Egy Istenünk és egy Urunk van.

¹⁴ Friedrich Gottlieb Klopstock (1724 Quedlinburg – 1803 Hamburg).

¹⁵ *Evangelikus Énekeskönyv* 65. Imádjátok Istenünket; 517. Boldogok, akik az Úrban Elpihennek Jézus Krisztusban; 519. Feltámadsz még.

„Feltámadsz még, én testem, feltámadsz A nagy ítéletre. Dicsőséget, Örök üdvösséget Hozó új életre. E hitemben erőssé tettél, Jézusom, ki diadalt vettél A halálon.

Mért rettegnél? Mint magot vet Isten barázda mélyébe. Aratása Napján majd feltámaszt, És begyűjt csűrébe. Rothadóból romolhatatlant, Halandó testből halhatatlant Hoz majd elő.

Ó, boldog nap! Bemegyek Jézussal Az Úr örömébe. Ott könny nem hull, Boldogság lesz részem És örökös béke. Az én Uram feltámaszt engem! Felébredek, s élek a mennyben Mindörökké.” (EÉ 519)

Meg kell említeni az általam vizsgált Schleswig-Holstein-i énekeskönyv szerkesztőjét is! Johann Andreas Cramer maga is költő s korának nagyhírű teológusa volt. Énekeskönyvünkben egy éneke szerepel.¹⁶

Milyen témákkal foglalkoznak a felvilágosodás kori énekeskönyvek?

Míg a pietista énekek központi mondanivalója a bűn, megtérés, üdvözülés témáját fejtegeti, addig a felvilágosodás számára a hit legfőbb és egyetlen mértéke az ész, az értelem. Megváltozik az istenkép: Isten mint könyörülő, jóságos Isten kerül elénk, Jézus mint ember, a legjobb ember! A földi élet már nem siralomvölgy, s háttérbe szorulnak az olyan gondolatok, mint eredendő bűn, és a sátán jelenléte. Külön csoportot alkotnak az énekeskönyvekben a „népies” dallamok.

Igen kedvelt téma a gyülekezeti énekekben a teremtett világ dicsérete és a felebaráti szeretet is. Hogy az 1811-es *Nagy Győri énekeskönyv* harmadik szakaszának fejezeteit említsem: *Isten eránt való kötelességink; Magunk eránt való kötelességek; Felebarátunk eránt való kötelességek.*

Mit tudunk a dallamokról?

Az énekeskönyvek dallamokat nem tartalmaztak. Ennek egyik fő oka, hogy túl nagy lett volna az énekeskönyvek előállítási költsége — figyelembe véve az énekek jelentős számát. Másik oka, hogy nem tudtak az emberek kottát olvasni. Volt azonban egy harmadik ok is. Klopstock pl. saját énekeihez főleg XVI. századi dallamokat keresett: mert jól ismertek voltak, s mert a szándékolt méltóságosságot jobban szolgálták számára, mint a hallei pietista dallamok.

Kottaképet ugyan nem találunk, de minden ének felett ott található a pontos *ad notam* jelölés. A Schleswig-Holsteini énekeskönyv közel 900 énekéből kb. 90-et énekelték a *Ki dolgát mind az Úrra hagyja* Neumark dallamra. Ezzel ez a dallam messze a legénekeltőbb dallam volt, más dallamok gyakorisága 10 és 20 között mozog.

¹⁶ *Evangélikus Énekeskönyv* 492. Jer, menjünk hí lélekkel.

Mit tudunk a korálkönyvekről?

A dallamokat tekintve igazán pontos eligazítást csak a korálkönyvek adhatnak. Utalásokat találunk bennük az éneklés módjára is.

A gyülekezeti énekeket igen lassú tempóban énekelték. Egy félkotta értékre körülbelül 4 másodpercet javasoltak; s a lassú éneklést a dallamsorok közötti közjátékok is erősítették. A közjátékok megléte főleg az 1750 és 1850 közötti száz évre jellemző. Ki is írták ugyan a közjátékokat — igen egyszerű, már-már primitív zeneiséggel, de a kántor tehetségétől függően természetesen improvizálhatta is azokat.

S hogy milyen volt az énekeskönyvek fogadtatása a gyülekezetek részéről?

Egy fennmaradt történet szerint a lelkész a kántorral kitűzte az új énekeskönyv szerinti énekszámot, s buzgón énekelt, míg a gyülekezet erről tudomást sem véve buzgón énekelt a régi „bevett” énekeskönyve alapján a kitűzött énekszámot. Miután ez Poroszországban történt, az 1780-as Mylius-énekeskönyvvel, még akár ki is találhatnánk a reakciót! A lelkésznek 20 tallér büntetést kellett fizetnie, s a következő vasárnapon újra próbálkoznia az új énekeskönyv használatával.

Nem véletlen tehát, hogy a felvilágosodás kori énekeskönyveket 1800 után fokozatosan újak váltották fel, megpróbálva visszaállítani a korai lutheránus énekeskönyvek énekanyagát. Az 1862-es soproni énekeskönyv előszavában így olvashatjuk:

Mivel a 60-70 évvel ezelőtti gyülekezetiünkben bevezetett énekeskönyv a mi korunk vallási igényeinek már tökéletesen megfelelni nem tud, mert a lutheránus törzs énekeket vagy egyáltalán nem tartalmazza, vagy a felismerhetetlenségig megváltoztatva hozza; s azért is, mert a harmadik kiadás minden darabja már elfogyott, a zsinat 1859. május 8. aláírással új gyülekezeti énekeskönyv összeállítását javasolja az istentiszteletek számára, úgy, hogy az eddigi kiváló énekeket megtartsa, más ismert és szeretett régi és újabb énekekkel kiegészítse.

Személyes vallomás: Az egyháztörténet minden lépése és a különböző kegyességi irányzatok mind nyomot hagytak természetesen a gyülekezeti énekeken, és azok feldolgozásain. A mai kor kérdése az, ami egyben a mi feladatunk is.

Képesek vagyunk-e, képesek leszünk-e ezt a kincset az élő gyakorlatban megőrizni, sőt saját korunk „gyümölcseivel” gazdagítani; vagy a felhalmozott kincs egyes elemeit kiemelve abszolutizáljuk azokat — elveszve egy rosszul felfogott tradíció tiszteletben, ezzel valóban akadályozva a fejlődést; vagy pedig felszámoljuk teljesen a régi tradíciót, elvesztve ezzel lutheránus zenei önazonosságunkat.